

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2025-29-2-202-217>

УДК 373.5.091.33:316.624

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2433-0357>

*Валентина Шахрай,
доктор педагогічних наук, доцент,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

РОЛЬ ВЧИТЕЛЯ У ПРОЦЕСІ ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ В УЧНІВСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Анотація. У статті акцентовано увагу на необхідності ґрунтовної роботи, спрямованої на протидію булінгу в учнівському середовищі, і на значенні вчителя у цьому процесі. Метою статті є з'ясування ролі вчителя в процесі протидії булінгу серед дітей та учнівської молоді в закладі освіти, зокрема визначення потенціалу вчителя та перешкод, що знижують педагогічний вплив. Методи дослідження: аналіз наукової та методичної літератури з проблеми дослідження; анкетування педагогів; порівняння отриманих даних, їх аналіз та узагальнення.

З'ясовано, що більшість вчителів сприймає булінг серед учнів як серйозну виховну проблему, водночас для ефективної протидії цьому негативному соціально-психологічному явищу педагогам необхідно глибше усвідомити булінг як загрозу для розвитку особистості учнів і постійно розвивати власну здатність щодо його запобігання і подолання в учнівському середовищі.

Визначено головні умови, за яких вчитель ефективно може здійснювати запобігання і подолання булінгу в освітньому закладі: наявність у педагога відповідних знань і вмій щодо протидії булінгу; здатність вчителя до створення належного психологічного клімату в класі; чітка демонстрація вчителем своєї позиції щодо неприйняття булінгу, готовність і здатність педагога вирішувати проблеми, пов'язані з виявами насильства і булінгу серед учнів; спроможність педагога до налагодження тісної взаємодії з батьками, колегами; володіння учителем важливими соціально-психологічними навичками (розвинутий емоційний інтелект; комунікативні та конфліктологічні навички; спостережливість; стресостійкість тощо). Виявлено перешкоди в ефективній протидії вчителями булінгу (брак необхідних знань; нестача часу; недостатня підтримка з боку батьків учнів, колег, адміністрації; неправильна оцінка масштабів булінгу тощо).

Зроблено висновок, що підвищення здатності педагогів до здійснення результативної роботи щодо протидії булінгу потребує розробки методичних рекомендацій, програм та їх реалізації. Порівняння результатів наукового дослідження з ідеями, поглядами дослідників, що висвітлюють подібні проблеми, підтверджують виняткову роль вчителя у процесі протидії булінгу серед учнів, передусім важливість його професійної та етичної відповідальності.

Наукова новизна дослідження полягає у з'ясуванні потенціалу вчителя у процесі протидії булінгу, перешкод у такій діяльності та визначенні способів підвищення спроможності вчителя щодо протидії булінгу серед учнів.

Стаття буде корисною для науковців, педагогів-практиків, студентів закладів вищої педагогічної освіти.

Ключові слова: булінг, булінг в цифровому освітньому середовищі, протидія булінгу, вчитель, учні, потенціал, перешкоди.

© Валентина Шахрай, 2025

Вступ. У всьому світі булінг серед дітей та учнівської молоді визнаний складною і серйозною соціально-виховною проблемою. В Україні явище булінгу та його різновиду, що пов'язаний з широким залученням юного покоління до цифрових технологій, – кібербулінгу, є доволі значним. За даними дослідження ЮНІСЕФ (2023), 22 % українських учнів повідомили, що вони впродовж останніх кількох місяців ставали жертвою цькування онлайн (зізналися, що брали участь у цькуванні в інтернеті 15 %) [18]. Щодо свідків булінгу, які

відіграють значиму роль у його проявах та наслідках, то, за результатами опитування українських підлітків у 2022/2023 роках «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді», 49 % учнів повідомляють, що вони були свідками знущань принаймні один раз упродовж останніх шести місяців. Водночас свідків кібербулінгу виявилось менше – 38 % учнів бачили його принаймні один раз, зокрема, 22 % – один раз на місяць або частіше [14]. Отже, булінг та кібербулінг вимагають належної уваги як з боку суспільства, так і педагогічної спільноти.

Протидія булінгу зумовлює об'єднання та координації зусиль державних органів, органів освіти, правопорядку, соціальних служб для дітей та молоді, і насамперед педагогів, адміністрації освітніх закладів, батьків. З усіх названих суб'єктів системи запобігання булінгу слід виокремити вчителя (педагога) як особу, з якою діти перебувають у постійному спілкуванні і взаємодії і яка може здійснити позитивний вплив на поведінку дітей, опираючись на свої знання, досвід, педагогічний обов'язок. У наукових публікаціях, насамперед зарубіжних, наголошується на особливій ролі педагога у запобіганні та протидії булінгу, його можливостях [3; 4; 6; 10; 12]. Водночас зазначаються і причини обмеженості ефективного впливу вчителя на процес запобігання булінгу [5; 13]. Освітні програми, спрямовані на запобігання та протидію булінгу, передбачають провідну роль педагога у цьому процесі, наголошують на відповідальності вчителя, необхідності здобуття ним відповідних знань, дотримання професійної етики [1; 2; 9; 23]. У професійному стандарті «Вчитель закладу загальної середньої освіти» одними з трудових функцій вчителя названо: створення безпечного, вільного від насильства й цькування освітнього середовища, у якому забезпечено атмосферу довіри; утвердження людської гідності, чесності, милосердя, доброти, справедливості тощо [20]. Вчитель відіграє важливу роль у реалізації цілісного освітнього підходу, що дістало висвітлення у рекомендаціях Міжнародної конференції з проблеми шкільного булінгу (Франція, 2020) [11]. Місія вчителя як вагомого суб'єкта процесу протидії булінгу відображена в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (2018) [19] та наказі Міністерства освіти України «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» (від 28.12.2019 № 1646) [16].

На певних аспектах ролі педагога у запобіганні і подоланні булінгу серед дітей та учнівської молоді наголошують у своїх працях українські дослідники Л. Гончар, Р. Малиношевський, Т. Федорченко, В. Шахрай та інші [15; 17; 21; 22].

Постає питання, якою мірою українські вчителі усвідомлюють проблему булінгу у закладі освіти, де вони працюють, визначають свій потенціал у протидії булінгу та бачать перспективи й недоліки цього процесу.

Мета та завдання. Метою статті є з'ясування ролі вчителя в процесі протидії булінгу серед дітей та учнівської молоді в закладі освіти, зокрема визначення потенціалу вчителя та перешкод, що знижують педагогічний вплив. Завдання статті: означити діагностичний інструментарій для розкриття ролі вчителя у процесі запобігання та протидії булінгу; здійснити аналіз емпіричного дослідження щодо усвідомлення вчителями своєї ролі у запобіганні та протидії булінгу серед дітей та учнівської молоді; визначити умови, за яких реалізується потенціал вчителя щодо запобігання і протидії булінгу, та схарактеризувати перешкоди, що знижують дієвість педагогічного впливу.

Методи дослідження: аналіз наукової та методичної літератури з проблеми дослідження (з метою: з'ясування потенціалу вчителя у протидії булінгу серед дітей та учнівської молоді; порівняння ідей, пропозицій, висновків в працях дослідників із отриманими результатами дослідження); анкетування педагогів (до анкетування було залучено 118 педагогів Київської області); порівняння отриманих даних, їх аналіз та узагальнення.

Анкетування було спрямоване на з'ясування таких основних питань: 1. Як вчителі трактують поняття «булінг» та його причини? 2. Чи усвідомлюють вчителі важливість запобігання і протидії булінгу в закладах освіти? 3. Наскільки значною, на думку вчителів, є проблема булінгу серед учнів у школах, де вони працюють? Наскільки готові ці заклади освіти до запобігання і подолання булінгу? 4. Чи можуть вчителі дати характеристику кривдникам (булерам), потерпілим (жертвам), оцінити наслідки залучення до булінгу для кривдників, потерпілих, свідків (спостерігачів)? 5. Як оцінюють вчителі власну здатність до ефективної протидії булінгу серед школярів, які інструменти для цього використовують? 6. Що, з погляду вчителів, слід робити, щоб запобігти виявам булінгу в освітньому середовищі?

Результати. Булінг переважна частина вчителів розуміє правильно, трактує його як насильницькі дії одних учнів (в окремих випадках педагогів) проти інших учнів (інколи педагогів), знущання над ними, залякування, ображення їх. Проте доволі багато педагогів не називають основних ознак булінгу, таких, як повторюваність агресивних дій, дисбаланс сил поміж кривдниками і потерпілими, намір одних заподіяти шкоду іншим.

Оцінку проблеми булінгу вчителями в закладах освіти, де вони працюють, подаємо у вигляді таблиць, використовуючи шкалу Лайкерта (складається з декількох варіантів відповіді в діапазоні від мінімуму до максимуму, включаючи нейтральний варіант; у нашому випадку оцінка здійснюється за допомогою 5 балів) (див. таблиці 1, 2, 3).

Таблиця 1.

Відповіді вчителів на запитання «На Вашу думку, наскільки значною є проблема булінгу у Вашій школі?»

Відповіді (у %)				
Зовсім не значна 1 бал	Значна якоюсь мірою 2 бали	Значна (середній рівень) 3 бали	Доволі значна 4 бали	Дуже значна 5 балів
10,2	37,3	30,5	14,4	7,6

Більша частина вчителів визначає проблему булінгу в школі, де вони працюють, як «значну якоюсь мірою», а середня оцінка вчителями проблеми булінгу в школі складає 2,7 бала. Отже, булінг не сприймається певною частиною вчителів як край небезпечне явище в учнівському середовищі.

Таблиця 2.

Відповіді вчителів на запитання «Як Ви можете оцінити частоту випадків булінгу у Вашій школі?»

Відповіді (у %)				
Ніколи 1 бал	Раз на пів року 2 бали	Раз на місяць 3 бали	Щотижня 4 бали	Щодня 5 балів
16,1	40,7	27,1	11,9	4,2

Відповідаючи на зазначене вище запитання, вчителі віддали перевагу варіанту «раз на пів року» (40,7 % опитаних), а середня оцінка частоти булінгу в школі складає 2,47 бала.

Таблиця 3.

Відповіді вчителів на запитання «Якою мірою, на Вашу думку, Ваш заклад готовий до запобігання і подолання булінгу?»

№ п/п	Питання	Відповіді (у %)				
		Взагалі не готовий 1 бал	Майже не готовий 2 бали	Готовий певною мірою 3 бали	Готовий 4 бали	Готовий якнайкраще 5 балів
1	Якою мірою, на Вашу думку, Ваш заклад готовий до запобігання булінгу?	4,2	8,5	41,5	31,4	14,4
2	Якою мірою, на Вашу думку, Ваш заклад готовий до подолання булінгу?	11,9	15,3	44,9	16,9	11,0

Готовність закладу освіти, де вони працюють, до запобігання і подолання булінгу, вчителі, здебільшого, оцінюють як «готовий певною мірою». Середню оцінку готовності до

запобігання булінгу в школі вчителі оцінили у 3,43 бала, а готовності до подолання булінгу у 3,0 бала.

На запитання «Як би Ви оцінили заходи щодо запобігання і (або) подолання булінгу у Вашій школі?» були отримані такі відповіді вчителів (вибрані запропоновані варіанти): «вони є комплексними, ґрунтовними» – 17,8 % відповідей; «вони здійснюються епізодично» – 45 %; «вони майже не проводяться» – 30,5 %; вони взагалі не проводяться – 6,7 %. Отже, самі вчителі не оцінюють заходи, спрямовані на протидію булінгу, як такі, що можуть ефективно посприяти вирішенню проблеми протидії булінгу в школі, адже лише 60 % з них визнають, що такі заходи проводяться в школі.

Важливим у протидії булінгу є наявність персоналу в школі, який відповідає за здійснення заходів щодо запобігання і подолання булінгу. Наявність такого персоналу підтверджують 74,5 % вчителів. Також 72,9 % вчителів стверджують, що у школах, де вони працюють, визначено стандартні процедури щодо реагування на випадки булінгу.

Ефективність педагогічних дій щодо протидії булінгу залежить, певною мірою, від розуміння вчителями особливостей дітей, які є чи можуть стати кривдниками (булерами) чи потерпілими (жертвами). Слід зазначити, що вчителі, здебільшого, не дають повної характеристики таким дітям, називаючи лише окремі їхні якості. Наприклад, у кривдників вони виокремлюють насамперед підвищену агресивність, нестриманість, байдужість до інших, нездатність розуміти їхні почуття тощо. Вчителі зазначають, що такі діти часто самі мають негативний досвід спілкування, потерпаючи, зокрема, від насильства в сім'ї.

Потерпілі (жертви) булінгу, на думку вчителів, є дітьми, невпевненими у своїх силах, несміливими, з низькою самооцінкою, з вузьким колом спілкування тощо.

Важливим для протидії булінгу в учнівському середовищі є розуміння вчителями наслідків (соціальних, емоційних, поведінкових, академічних) для школярів, залучених до булінгу (кривдників, потерпілих, спостерігачів (свідків)).

Для кривдників вчителі відзначають такі наслідки: проблеми у налагодженні нормальних стосунків з іншими, зокрема, у дорослому віці, емоційна черствість, ризики девіантної поведінки, зазвичай низька успішність.

Для потерпілих наслідки можуть бути, на думку вчителів, такими: утрата довіри до ровесників, дорослих, зокрема вчителів, страх спілкування, зниження самооцінки, замкнутість, уникнення спілкування з іншими дітьми, зниження успішності, насамперед через перебування у постійному стресовому стані.

Наслідками для спостерігачів вчителі називають відчуття в учнів неспокою, щоб самим не стати жертвами, почуття провини, якщо не змогли допомогти, звикання до насильства, зниження довіри до інших тощо.

Дослідження передбачало з'ясування того, як вчителі оцінюють власну спроможність до протидії булінгу серед школярів. 83,9 % вчителів запевняють, що вони будуть втручатися у ситуацію булінгу, якщо вона трапиться. Алгоритм втручання вчителів є передусім таким (на основі запропонованих варіантів): надання допомоги потерпілому; проведення індивідуальної роботи з кривдником; повідомлення про випадок булінгу адміністрації освітнього закладу; проведення виховного заходу із класом; інформування батьків; організація зустрічі з представниками правоохоронних органів.

Оцінку вчителями власної здатності запобігати проявам булінгу серед учнів відобразимо у вигляді таблиці (див. таблицю 4).

Таблиця 4.

Оцінка вчителями власної здатності ефективно запобігати проявам булінгу

Відповіді респондентів (у %)				
Дуже низька	Низька	Посередня	Висока	Дуже висока
1 бал	2 бали	3 бали	4 бали	5 балів
4,2	6,8	18,7	48,3	22,0

Як бачимо з таблиці, більша частина вчителів оцінює власну здатність ефективно запобігати проявам булінгу доволі високо (середня оцінка становить 3,8 бала).

Вагомим показником спроможності протидіяти булінгу є усвідомлення вчителями необхідності володіти навичками, які б допомагали запобігати виявам булінгу серед учнів та ефективно їх переборювати. Серед таких необхідних навичок вчителі називають: комунікативні навички, тобто здатність встановлювати довірливі контакти з дітьми, вміння вести діалог з ними, розуміти емоції дітей, атмосферу в класі; конфліктологічні навички – вміння розпізнавати конфліктні ситуації та сприяти вирішенню конфліктів мирним способом; стресостійкість, тобто спромога зберігати спокій, приймати виважені рішення в складних ситуаціях тощо.

Дослідження мало виявити перешкоди у діяльності вчителя щодо протидії булінгу. Для цього вчителям було поставлено запитання «Що заважає педагогу ефективно здійснювати запобігання та подолання булінгу серед учнів в школі?». Вчителі вважають, що перешкодою є насамперед недостатня підтримка з боку батьків (42,4 % відповідей). Також вчителі зазначили, що в них не вистачає часу на здійснення систематичної роботи з учнями (25,4 %). Доволі значна частина вчителів визнала, що в них недостатньо знань щодо ефективних механізмів запобігання і подолання булінгу серед учнів (29,7 %). Знижує ефективність педагогічних дій також велика завантаженість вчителя різними активностями, не пов'язаними з проблемами виховання сучасних школярів.

Співпраця з батьками є одним із провідних способів протидії булінгу, водночас така

співпраця визначається вчителями (серед варіантів – вона є належною; вона здійснюється епізодично; її майже немає; власний варіант) передусім як така, що здійснюється епізодично (44,9 %).

Вчителі усвідомлюють, що протидія булінгу, який трансформується в нові форми, потребує додаткових знань і вмінь для успішного запобігання булінгу серед учнів та його подолання. Про це заявляють 63,5 % опитаних.

Більшість опитаних вчителів організують різноманітні заходи, спрямовані на протидію булінгу, серед яких бесіди, виставки плакатів, флешмоби тощо. Такі заходи, за твердженнями опитаних вчителів, проводяться зазвичай щомісяця.

Сприяє вирішенню проблеми залученості школярів до булінгу формування позитивного шкільного клімату (клімату класу), що має бути учнецентрованим та ґрунтуватися на повазі до кожного учня й турботі про нього, причетності всіх учнів до спільних справ, відповідальності одних перед одними. Вчителям було поставлене запитання «Як Ви вважаєте, якою мірою позитивний психологічний клімат в класі (школі) сприяє запобіганню булінгу серед учнів?». Відповіді подаємо у вигляді таблиці (див. таблицю 5).

Таблиця 5.

Вплив позитивного психологічного клімату в класі (школі) на запобігання булінгу серед учнів

Відповіді респондентів (у %)				
Не впливає взагалі	Впливає дуже мало	Впливає певною мірою	Впливає суттєво	Впливає дуже сильно
1 бал	2 бали	3 бали	4 бали	5 балів
5,9	8,5	18,6	51,7	15,3

Дані таблиці 5 свідчать, що переважна частина вчителів усвідомлює важливість позитивного психологічного клімату як способу запобігання булінгу і, сподіваємося, працює над його формуванням у закладах освіти, де вони працюють.

Крім необхідності формування позитивного психологічного клімату, вчителі висловили й інші думки щодо засобів і способів, які б допомогли зменшити вияви булінгу (цькування) в освітньому середовищі. Це, зокрема, необхідність підвищення обізнаності всіх учасників освітнього процесу про булінг, його ознаки, негативні його наслідки; застосування в закладі освіти чітких правил поведінки та реакції на булінг; забезпечення тісної співпраці між педагогами, психологами та адміністрацією, щоб своєчасно виявляти випадки булінгу та належно на них реагувати; підтримка вчителя адміністрацією закладу; налагодження продуктивної співпраці з батьками тощо.

У процесі дослідження також був виявлений зв'язок між задоволеністю педагогом своєю роботою в закладі освіти та високим рівнем здатності до запобігання і подолання булінгу серед учнів.

Отже, ґрунтуючись на результатах дослідження, можемо констатувати, що хоч більшість вчителів і сприймає булінг серед учнів як серйозну виховну проблему, для ефективної протидії цьому негативному соціально-психологічному явищу педагогам необхідно глибше усвідомити булінг як загрозу для розвитку особистості учнів і постійно розвивати власну здатність щодо його запобігання і подолання.

На основі опрацювання даних проведеного емпіричного дослідження та аналізу науково-методичних праць визначимо головні умови, за яких вчитель ефективно може здійснювати запобігання і подолання булінгу в освітньому закладі.

1. Наявність у педагога відповідних знань і вмінь щодо протидії булінгу в учнівському середовищі, зокрема: розуміння сутності булінгу, його виявів, наслідків для соціального, емоційного, інтелектуального розвитку учнів; знання законодавства та нормативної бази щодо протидії булінгу, порядку реагування на випадки цькування; усвідомлення масштабів булінгу серед учнів школи (класу); розпізнавання потенційних жертв та кривдників, належне бачення потреб та інтересів сучасних школярів; володіння цікавими формами та методами виховної роботи, що спрямовані на розвиток толерантності, ненасильницького спілкування тощо. Такими методами є насамперед ті, що будуються на діалозі, обговоренні з учнями суперечливих питань, використанні рольових ігор, у процесі яких розвиваються навички впевненої поведінки, культури спілкування, здатності відстоювати свої права та гідність. У час поширення кібербулінгу необхідною є належна цифрова компетентність педагога, без якої неможлива допомога учням для уникнення ризиків в цифровому просторі. Важливо, щоб вчитель вмів працювати як з потерпілими, так і з кривдниками і спостерігачами, спираючись, зокрема, на ідеї відновної практики.

2. Здатність вчителя до створення належного психологічного клімату в класі, що ґрунтується на дружбі між школярами, повазі один до одного, емпатії, взаємодопомозі. Такий психологічний клімат потребує розвитку в учнів соціальних і емоційних навичок, зокрема навичок асертивної поведінки, почуття відповідальності, вміння керувати своїми емоціями, взаємодіяти в команді. Вчитель має працювати над тим, щоб кожному учню було комфортно, кожен зміг би проявити себе, досягти певного успіху. Бажано не допускати надмірного лідерства окремих учнів, що може сприяти розвитку почуття зверхності над іншими.

3. Чітка демонстрація вчителем своєї позиції щодо неприйняття булінгу, готовність і здатність педагога вирішувати проблеми, пов'язані з виявами насильства і булінгу серед

учнів. Разом з учнями слід обговорити правила взаємин у класі і наголосити на необхідності їх чіткого дотримання. Учні повинні мати впевненість у тому, що звернення до педагога принесе позитивні наслідки, а не погіршить ситуацію. Вчитель має інформувати адміністрацію про випадки булінгу, виявляти принциповість у відстоюванні прав та інтересів учнів, пропонувати (у співпраці з іншими колегами) профілактичні програми, спрямовані на попередження та протидію булінгу.

4. Спроможність педагога до налагодження тісної взаємодії з батьками, зокрема щодо запобігання булінгу і кібербулінгу. У такій взаємодії важлива координація дій педагогів і батьків у випадках вчинення булінгу, залучення батьків до розробки та реалізації профілактичних програм, сприяння розширенню знань батьків про основи законодавства з попередження і протидії булінгу, покращенню їхніх цифрових знань та вмій тощо. Педагоги мають допомагати батькам підвищувати їх педагогічну та загальну культуру, працювати над зростанням батьківського авторитету.

5. Володіння учителем такими важливими соціально-психологічними навичками, як: розвинутий емоційний інтелект (уміння розпізнавати, розуміти та регулювати як власні емоції, так і емоції учнів); комунікативні та конфліктологічні навички (можливість встановлювати довірливий контакт з дітьми, вести діалог, бути уважним слухачем, уміння вчасно виявляти, аналізувати та конструктивно вирішувати конфлікти); спостережливність (здатність помічати зміни в поведінці учнів); стресостійкість (здатність зберігати спокій, приймати виважені рішення в емоційно напружених ситуаціях); навички командної взаємодії (уміння ефективно співпрацювати з батьками, адміністрацією, колегами, психологами); професійна етика та особистий приклад (демонстрація поваги, терпимості, доброзичливості у спілкуванні з дітьми).

Водночас у роботі вчителя були виявлені перешкоди в ефективній протидії булінгу. Серед них такі:

1. Нестача часу через надмірне навантаження на вчителя, що не дає йому можливості глибоко зануритися в проблеми кожної дитини.

2. Брак необхідних знань щодо того, як виявляти булінг, як правильно реагувати, щоб не нашкодити залученим у ситуацію булінгу.

3. Недостатня підтримка з боку батьків, адже вони нерідко заперечують проблему або не хочуть співпрацювати.

4. Слабке сприяння (або його відсутність) з боку колега або адміністрації. Протидія булінгу – це командна робота, і без спільних дій вона малоефективна.

5. Страх негативної реакції з боку учнів або батьків. Деякі педагоги почуваються незахищеними, коли реагують на конфліктні ситуації.

6. Несприятлива атмосфера в закладі освіти. Якщо в закладі освіти немає культури відкритого діалогу, довіри, то булінг часто там не помічається і проблема не вирішується.

7. Нездатність частини вчителів бачити реальні масштаби булінгу в закладах освіти, де вони працюють.

З метою допомоги педагогам та батькам у запобіганні та подоланні булінгу серед учнів, зокрема булінгу в цифровому освітньому середовищі (кібербулінгу), відділом інституційного виховання Інституту проблем виховання НАПН України підготовлено методичні рекомендації «Запобігання і подолання булінгу серед дітей шкільного віку в цифровому освітньому середовищі: поради педагогам і батькам» [17]. Методичні рекомендації мають на меті привернути увагу педагогів та батьків до проблеми виявів булінгу і кібербулінгу серед дітей шкільного віку. У рекомендаціях розкриваються сутність булінгу і кібербулінгу, їх основні ознаки, причини та наслідки. Визначаються педагогічні засади запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі, вектори підвищення спроможності закладу освіти щодо запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі та пропонуються конкретні форми і методи виховної роботи щодо протидії булінгу серед дітей шкільного віку, зокрема у співпраці з батьками. У рекомендаціях, з метою підготовки педагогів до діяльності із запобігання та подолання булінгу серед школярів у цифровому освітньому середовищі, подається програма «Запобігання і подолання булінгу серед школярів в цифровому освітньому середовищі», що може бути реалізована в системі післядипломної педагогічної освіти.

Обговорення. Отримані результати дослідження щодо ролі вчителя у протидії булінгу ми порівняли з ідеями, що відображені в працях науковців, які вивчають різні аспекти булінгу в освітньому середовищі.

У рекомендаціях Міжнародної конференції з проблеми шкільного булінгу (5 листопада 2020 р., Франція) відмічається роль вчителя у реалізації цілісного освітнього підходу до попередження і переборення булінгу, зокрема наголошується на необхідності навчання педагогів способам протидії булінгу та розвитку їхньої здатності до учнецентрованого, дбайливого керівництва дитячим колективом, створення безпечного психологічного та фізичного середовища у школі та класі [11]. Вчителі, на думку М. Маршалл, знаходяться на передньому краї боротьби з булінгом. Оскільки булінг перешкоджає зусиллям вчителів покращити навчальні досягнення учнів та загрожує їхній безпеці у школах, вчителі несуть як професійну, так і етичну відповідальність за зниження числа ситуацій булінгу [6].

В аналітичній записці ЮНЕСКО «Ключова роль вчителів у припиненні насилля та булінгу в школах» наголошується на особливому значенні вчителів у запобіганні насильства,

зокрема булінгу: вчителі беруть участь у створенні психологічно та фізично безпечної обстановки у школі й у класі; вони мають служити прикладом уважного та шанобливого ставлення до людей і в такий спосіб навчати учнів взаємної підтримки; у них є унікальна можливість виявляти випадки насильства, реагувати на них і, за необхідності, спрямовувати учнів до спеціалістів; вчителі є сполучною ланкою між школою та спільнотою завдяки взаємодії з батьками учнів тощо [12].

Надзвичайно важливою є підготовка вчителів для впровадження в освітній процес комплексних програм запобігання булінгу, зокрема таких, як: програма, розроблена норвезьким дослідником булінгу Д. Олвеусом (ОВРР), програма боротьби з булінгом KiVa, Віденська програма соціальної компетентності (ViSC) тощо [1; 2; 9; 23].

Дослідники наголошують на потенціалі вчителя для запобігання булінгу: впровадження в класі принципів толерантних стосунків, зокрема правил неприйнятності цькування; формування в учнів навичок належних міжособистісних взаємин, включаючи ненасильницькі методи вирішення конфліктів; демонстрація вчителями перед учнями того, що вони є завжди доступними для своїх учнів, є гарними слухачами та здатні ефективно вирішувати проблеми; готовність вчителів до виявлення можливих жертв і кривдників та використання ефективних заходів у кожній ситуації; допомога дітям у виробленні впевненої реакції на цькування [4].

У наукових працях зосереджується увага і на моментах, коли вчителі не є ефективними у протидії булінгу: вчителі не знають про випадки булінгу, адже вони відбуваються часто в місцях, де немає вчителів; нездатність деяких вчителів вжити заходів, навіть коли вони дізналися про цькування; вчителі не демонструють впевненість у спроможності вирішити проблему і допомогти учням, передусім потерпілим (тому ідеальним класом для учнів є клас, у якому учні сприймають вчителя як особу, яка має високу ефективність у боротьбі з булінгом) [13]; вчителі можуть недооцінювати масштаби знущань, які відбуваються в їхніх школах (це стосується насамперед кібербулінгу) [5].

Е. Менесіні та К. Салміваллі вказують на важливість чіткості у донесенні вчителями своєї позиції, спрямованої проти булінгу. Вартими уваги є думки дослідників про зв'язок булінгу та ієрархії учнів в класі (булінгу більше у класах з високою ієрархією, де статус однолітків (наприклад, популярність) чи влада (хто, зазвичай, вирішує) зосереджені на кількох особах, а не рівномірно поширюються) [7].

Вчителям доцільно у протидії булінгу використовувати відновлювальну практику, яка спрямована передусім не на покарання, а на розвиток в учнів позитивних навичок стосунків з іншими. Така практика наголошує на важливості побудови та відновлення стосунків з метою покращення соціального та емоційного навчання учнів, зменшення ризикованої поведінки та

підвищення успішності в школі [4]. До принципів відновної практики близькі думки відомих дослідників булінгу Дж. Патчіна і С. Гіндуджа, які наголошують, що лише покарання кривдників (булерів) мають незначну ефективність та не приводять до справжніх змін у поведінці учнів. Необхідно стимулювати просоціальну поведінку школярів, створюючи для цього відповідні ситуації [10, с. 424]. Вважаємо важливими для вчителя й інші ідеї названих дослідників щодо запобігання булінгу, зокрема, такі: створення для дітей комфортного, безпечного середовища, залучення до процесу запобігання булінгу учнів, батьків, педагогів, правоохоронних органів, молодіжних лідерів; підвищення здатності батьків надавати належну підтримку дітям; удосконалення в школі методів запобігання булінгу; розвиток здатності учнівської молоді протидіяти булінгу [3].

Доцільно взяти до уваги висновки тих дослідників, які наголошують на необхідності поліпшення соціальних навичок учнів, що може зменшити їх шанси стати жертвами знущань (A. Milsom, L. Gallo). Особливо важливими є соціальні навички, що спрямовані на розвиток дружби, емпатії, яких потребують як потерпілі, так і кривдники. Допомога кривдникам у розвитку навичок дружби може сприяти зменшенню агресії в їх ставленні до інших [8].

Слід зазначити, що порівняння даних, отриманих у результаті дослідження, з даними інших дослідників підтверджує виняткову роль вчителя у процесі протидії булінгу, яка передбачає глибоке розуміння учнівського колективу, потреб та інтересів учнів та готовність приходити на допомогу дітям в складних міжособистісних ситуаціях, зокрема у ситуаціях булінгу.

Висновок. Аналіз наукових джерел свідчить про вагому роль вчителя у процесі запобігання і подолання булінгу серед учнів. Проведене дослідження підтвердило, що вчителі сприймають булінг в освітньому середовищі як серйозну соціально-виховну проблему, вирішення якої потребує належної підготовки педагогів, їхньої чіткої антибулінгової позиції, готовності допомагати залученим у ситуацію булінгу. Визначено головні умови, що забезпечують реалізацію потенціалу вчителя у запобіганні та подоланні булінгу, зокрема, такі: наявність у педагога відповідних знань і вмінь щодо протидії булінгу в учнівському середовищі; здатність вчителя до створення належного психологічного клімату в класі; чітка демонстрація вчителем позиції щодо неприйняття булінгу та готовності вирішувати проблему; налагодження належної співпраці з батьками учнів, іншими вчителями у справі протидії булінгу; робота над розвитком професійних та особистісних навичок (емоційний інтелект, комунікативна та конфліктологічна компетентність, стресостійкість, здатність до командної взаємодії тощо). З'ясовані перешкоди у процесі протидії вчителя булінгу: нестача часу для вивчення проблем кожної дитини; неналежний рівень підготовки частини вчителів до запобігання і подолання булінгу серед учнів; страх

негативної реакції з боку батьків, учнів, адміністрації тощо. Наголошено, що підвищення здатності педагогів до здійснення результативної роботи щодо протидії булінгу потребує розробки методичних рекомендацій, програм, які можуть бути реалізовані в системі післядипломної педагогічної освіти.

Список використаних джерел

1. Doğan A., Keser E., Şen Z., Yanagida T., Grading P., Strohmeier D. Evidence Based Bullying Prevention in Turkey: Implementation of the ViSC. Social Competence Program. *International Journal of Developmental Science*. 2017. № 11(3-4). P. 93–108. DOI: <https://doi.org/10.3233/DEV-170223>
2. Haataja A. Implementing the KiVa antibullying Program: what does it take? Thesis. Turku : University of Turku. 2016. 62 p. URL: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-6553-3>
3. Hinduja S., Patchin J. W. Cyberbullying Identification, Prevention, and Response. Cyberbullying Research Center (cyberbullying.org). 2021. 9 p. URL: <https://cyberbullying.org/Cyberbullying-Identification-Prevention-Response-2021.pdf>
4. Hornby G. Bullying: An Ecological Approach to Intervention in Schools. *Preventing School Failure: Alternative Education for Children and Youth*. 2016. № 60(3). P. 222–230. DOI: <https://doi.org/10.1080/1045988x.2015.1086969>
5. Lazarus P. J., Pfohl W. Bullying prevention and intervention: information for educators. *National Association of School Psychologists*. 2010. № 3. URL: <https://resources.finalseite.net/images/v1708402212/colheightsk12mnus/zxf3be7nndwytuzxei7e/bullyingpreventionandintervention.pdf>
6. Marshall Megan L. Teachers' Perceived Barriers to Effective Bullying Intervention. Dissertation, Georgia State University, 2012. DOI: <https://doi.org/10.57709/2514211>
7. Menesini E., Salmivalli C. Bullying in schools: the state of knowledge and effective interventions. *Psychology, Health & Medicine*. 2017. 22 (suppl). P. 240–253. DOI: <https://doi.org/10.1080/13548506.2017.1279740>
8. Milsom A., Gallo L. Bullying in Middle Schools: Prevention and Intervention. *Middle School Journal*. 2006. №37(3). P. 12–19 DOI: <https://doi.org/10.1080/00940771.2006.11461531>
9. Olweus D., Limber S. Bullying in school: evaluation and dissemination of the Olweus Bullying Prevention Program. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2010. № 80(1). P. 124–134. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.2010.01015.x>.
10. Patchin J. W., Hinduja S. Cyberbullying Among Tweens in the United States. *Journal of Early Adolescence*. 2022. № 42(3). P. 414–430. DOI: <https://doi.org/10.1177/02724316211036740>
11. Recommendations by the Scientific Committee on preventing and addressing school bullying and cyberbullying. International conference on school bullying on 5 November, 2020. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374794>
12. The key role of teachers in ending school violence and bullying. Technical brief UNESCO. 2022. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000383563>
13. Veenstra R., Lindenberg S., Huitsing G., Sainio M., Salmivalli C. The role of teachers in bullying: The relation between antibullying attitudes, efficacy, and efforts to reduce bullying. *Journal of Educational Psychology*. 2014. № 106(4). P. 1135 – 1143. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0036110>
14. Аналітичний звіт за результатами опитування українських підлітків у 2022/2023 роках «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» в межах міжнародного проєкту BOO3 «Health behaviour schoolage children» (HBSCL). Київ, 2024. 94 с. URL: https://www.uisr.org.ua/wp-content/uploads/2025/03/22_23_hbsc_study_ukr-2.pdf
15. Гончар Л. В. Підвищення професійного саморозвитку класних керівників з проблеми запобігання булінгу серед підлітків. *Наукові інновації та передові технології (Серія «Педагогіка»)*. 2024. № 1(29). С. 627–635. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-1\(29\)-627-634](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-1(29)-627-634).
16. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 № 1646. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20/print>
17. Запобігання і подолання булінгу серед дітей шкільного віку в цифровому освітньому середовищі: поради педагогам і батькам: методичні рекомендації / Шахрай В.М., Гончар Л.В.,

Федорченко Т.С., Малиношевський Р.В., Луценко В.О.; за ред. В.М. Шахрай. Івано-Франківськ : НАІР, 2025. 60 с.

18. Кожен п'ятий підліток в Україні зазнавав цькування онлайн: результати опитування ЮНІСЕФ. *Українська правда*. 23 лютого 2025. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/naskilki-poshireni-ckuvannya-ta-kiberbuling-sered-pidlitkiv-v-ukrajini-dani-yunisef-306590/>

19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України. Відомості Верховної Ради. 2019. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>

20. Про затвердження професійного стандарту «Вчитель закладу загальної середньої освіти»: наказ Міністерства освіти і науки України від 29.08. 2024 р. № 1225. URL: <https://mon.gov.ua/npa/prozatverdzhennia-profesiinoho-standartu-vchytel-zakladu-zahalnoi-serednoi-osvity>

21. Федорченко Т. Запобігання булінгу серед школярів у закладах загальної середньої освіти як педагогічна проблема. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2023. Вип. 27. Кн.2. С. 253–267. DOI: <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-253-267>

22. Шахрай В. Запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: визначення основних понять. *Вісник науки та освіти*. Серія «Педагогіка». 2024. № 1(19). С. 1375–1387. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1\(19\)-1375-1387](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1(19)-1375-1387)

23. Шахрай В.М. Протидія булінгу в освітньому середовищі: огляд основних підходів. *Вісник науки та освіти*. Серія «Педагогіка». 2025. № 3(33). С. 1627–1637. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-3\(33\)-1627-1637](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-3(33)-1627-1637)

References

1. Doğan, A., Keser, E., Şen, Z., Yanagida, T., Gradinger, P., & Strohmeier, D. (2017). Evidence Based Bullying Prevention in Turkey: Implementation of the ViSC. Social Competence Program. *International Journal of Developmental Science*, 11(3-4), 93-108. <https://doi.org/10.3233/DEV-170223>
2. Haataja, A. (2016). *Implementing the KiVa antibullying Program: what does it take?* (Thesis, University of Turku). Retrieved from <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-6553-3>
3. Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2021). *Cyberbullying identification, prevention, and response*. Cyberbullying Research Center. URL: <https://cyberbullying.org/Cyberbullying-Identification-Prevention-Response-2021.pdf>
4. Hornby, G. (2016). Bullying: An ecological approach to intervention in schools. *Preventing School Failure: Alternative Education for Children and Youth*, 60(3), 222-230. <https://doi.org/10.1080/1045988x.2015.1086969>
5. Lazarus, P. J., & Pfohl, W. (2010). Bullying prevention and intervention: information for educators. *National Association of School Psychologists*, 3. Retrieved from <https://resources.finalsite.net/images/v1708402212/colheightsk12mnus/zxf3be7nndwyuzxei7e/bullyingpreventionandintervention.pdf>
6. Marshall, M. L. (2012). *Teachers' perceived barriers to effective bullying intervention* (Dissertation, Georgia State University). <https://doi.org/10.57709/2514211>
7. Menesini, E. & Salmivalli, C. (2017). Bullying in schools: the state of knowledge and effective interventions. *Psychology, Health & Medicine*, 22 (suppl), 240-253. <https://doi.org/10.1080/13548506.2017.1279740>
8. Milsom, A., & Gallo, L. (2006). Bullying in middle schools: Prevention and intervention. *Middle School Journal*, 37(3), 12-19. <https://doi.org/10.1080/00940771.2006.11461531>
9. Olweus, D., & Limber, S. (2010). Bullying in school: evaluation and dissemination of the Olweus Bullying Prevention Program. *American Journal of Orthopsychiatry*, 80(1), 124–134. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.2010.01015.x>
10. Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2022). Cyberbullying Among Tweens in the United States. *Journal of Early Adolescence*, 42(3), 414–430. DOI: <https://doi.org/10.1177/02724316211036740>
11. *Recommendations by the Scientific Committee on preventing and addressing school bullying and cyberbullying*. International conference on school bullying on (November 5, 2020). (2020). Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374794>
12. UNESCO. (2022). *The key role of teachers in ending school violence and bullying*. Technical brief. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000383563>
13. Veenstra, R., Lindenberg, S., Huitsing, G., Sainio, M., & Salmivalli, C. (2014). The role of teachers in bullying: The relation between antibullying attitudes, efficacy, and efforts to reduce bullying. *Journal of Educational Psychology*, 106(4), 1135–1143. <https://doi.org/10.1037/a0036110>

14. *Analitychnyi zvit za rezultatamy opytuvannya ukraïnskykh pidlitkiv u 2022/2023 rokakh «Zdorovia ta povedinkovi oriïentatsii uchnivskoi molodi» v mezhakh mizhnarodnoho proiektu VOOZ «Health behaviour schoolage children» (HBSC)* [Analytical report based on the results of surveys of Ukrainian adolescents in 2022/2023 “Health Behaviour in School-aged Children” within the framework of the WHO international project “Health Behaviour in School-aged Children” (HBSC). (2024). Kyiv. Retrieved from https://www.uisr.org.ua/wp-content/uploads/2025/03/22_23_hbsc_study_ukr-2.pdf
15. Honchar, L. (2024). Pidvyshchennia profesiinoho samorozvytku klasnykh kerivnykiv z problemy zapobihannia bulinhu sered pidlitkiv [Increasing the professional self-development of classroom teachers with the problem of preventing bullying among adolescents]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnologii (Seriia «Pedahohika»)*, 1(29), 627-635. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-1\(29\)-627-634](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-1(29)-627-634)
16. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2019). *Deiaki pytannia reahuvannia na vypadky bulinhu (tskuvannia) ta zastosuvannia zakhodiv vykhovnoho vplyvu v zakladakh osvity* [Some issues of response to cases of bullying (harassment) and the application of measures of educational influence in educational institutions] (Order No. 1646, December 28). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20/print>.
17. Shakhrai, V., Honchar, L., Fedorchenko, T., Malynoshevskiy, R., & Lutsenko, V. (2025). *Zapobihannia i podolannia bulinhu sered ditei shkilnoho viku v tsyfrovomu osvitnomu seredovysshchi: porady pedahoham i batkam* [Preventing and overcoming bullying among school-age children in a digital educational environment: advice for teachers and parents]. Ivano-Frankivsk: NAIR.
18. Kovalenko, A. (2025, February 23). Kozhen piaty pidlitok v Ukraini zaznavav tskuvannia onlain: rezultaty opytuvannia YuNISEF [Every fifth teenager in Ukraine has been bullied online: UNICEF survey results]. *Ukraïnska pravda*. Retrieved from <https://life.ppravda.com.ua/society/naskilki-poshirenikuvannya-ta-kiberbuling-sered-pidlitkiv-v-ukrajini-dani-yunisef-306590/>
19. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydii bulinhu (tskuvanniu): Zakon Ukrainy [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding countering bullying: Law of Ukraine]. (2019). *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, 5, 33. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>
20. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2024). *Pro zatverdzhennia profesiinoho standartu «Vchytel zakladu zahalnoi serednoi osvity»* [On approval of the professional standard “Teacher of a General Secondary Education Institution”] (Order No. 1225, August 29). Retrieved from <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-profesiinoho-standartu-vchytel-zakladu-zahalnoi-serednoi-osvity>
21. Fedorchenko, T. (2023). Zapobihannia bulinhu sered shkolariv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity yak pedahohichna problema [Bullying prevention among school students in institutions of general secondary education as a pedagogical problem]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 27(2), 253-267. <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-253-267>
22. Shakhrai, V. (2024). Zapobihannia i podolannia bulinhu v tsyfrovomu osvitnomu seredovysshchi: vyznachennia osnovnykh poniat [Prevention and overcoming of bullying in the digital educational environment: Defining key concepts]. *Visnyk nauky ta osvity*, 1(19), 1375-1387. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1\(19\)-1375-1387](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1(19)-1375-1387)
23. Shakhrai, V. (2025). Protydiia bulinhu v osvitnomu seredovysshchi: ohliad osnovnykh pidkhodiv [Countering bullying in the educational environment: A review of the main approaches]. *Visnyk nauky ta osvity*, 3(33), 1627-1637. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-3\(33\)-1627-1637](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-3(33)-1627-1637)

Valentyna Shakhrai,

*Doctor of Sciences in Education, Associate Professor,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine
Kyiv*

THE ROLE OF THE TEACHER IN THE PROCESS OF COUNTERACTING BULLYING IN THE STUDENT ENVIRONMENT

Annotation. *The article emphasizes the need for thorough work aimed at counteracting bullying in the student environment and highlights the importance of the teacher in this process. The purpose of the article is to clarify the role of the teacher in preventing and counteracting bullying among children and students in educational institutions, in particular to determine the teacher’s potential and the obstacles that*

reduce pedagogical influence. Research methods are: analysis of scientific and methodological literature on the research problem; surveys of teachers; comparison, analysis, and generalization of the obtained data.

It was found that most teachers perceive bullying among students as a serious educational problem. At the same time, for effective counteraction to this negative socio-psychological phenomenon, teachers need to develop a deeper understanding of bullying as a threat to students' personal development and constantly improve their ability to prevent and overcome it in the school environment.

The main conditions under which teachers can effectively prevent and counteract bullying in educational institutions were identified: teachers' knowledge and skills in dealing with bullying; the ability to create a proper psychological climate in the classroom; a clear demonstration of rejection of bullying; readiness and ability to resolve problems related to manifestations of violence and bullying among students; the ability to establish close cooperation with parents and colleagues; possession of important socio-psychological skills (developed emotional intelligence, communication and conflict-resolution skills, observation, stress resilience, etc.).

Obstacles to effective teacher counteraction to bullying were revealed (lack of necessary knowledge; shortage of time; insufficient support from parents, colleagues, and school administration; misjudgement of the scale of bullying, etc.).

It was concluded that strengthening teachers' capacity to effectively counteract bullying requires the development of methodological recommendations, programs, and their implementation. A comparison of the research results with the ideas and views of other scholars addressing similar issues confirms the exceptional role of teachers in the process of counteracting bullying among students, particularly the importance of their professional and ethical responsibility.

Scientific novelty of the study lies in clarifying the teacher's potential in counteracting bullying, identifying obstacles in such activity, and defining ways to enhance teachers' ability to counteract bullying among students.

The article will be useful for researchers, practicing teachers, and students of higher pedagogical education institutions.

Keywords: *bullying, bullying in the digital educational environment, counteracting bullying, teacher, students, potential, obstacles.*

Стаття надійшла до редакції 08.08.2025
Стаття прийнята до публікації 23.08.2025